

L'ESGLÉSIA DE SANT MIQUEL DE FLUVIÀ EN ÈPOCA MODERNA I CONTEMPORÀNIA (SEGLES XVI-XIX)

JORDI MOTA MONTSERRAT

Historiador de l'art

Resum

Les publicacions que han tractat l'església de Sant Miquel de Fluvià fins a dia d'avui han inscrit el seu interès en el període medieval i, en conseqüència, han obviat gran part de tot allò que va transformar el monument en època moderna i contemporània. El present estudi analitza la documentació dels segles XVI-XIX per tal de dilucidar què va passar a l'església de Sant Miquel durant tot aquest temps. D'aquesta manera, es documenten les reformes que hi van tenir lloc, els vestigis conservats in situ d'aquest període i els béns mobles perduts o dispersats que aleshores s'hi abrigaven, en alguns casos, localitzant-los en l'actualitat. Alhora, es presenta una còpia inèdita del segle XVIII de l'acta de consagració de l'església que canvia la data comunament acceptada.

Paraules clau

Sant Miquel de Fluvià, Embriachi, lipsanoteca, retaules barrocs, Museu Cau Ferrat, Museu d'Art de Girona, Joaquim Murtra.

Abstract

Up to now, the available publications on the church of Sant Miquel de Fluvià have mainly focused on the medieval period. Consequently, they overlook a great deal of all that has happened to this historic edifice in modern and contemporary times. The present study analyzes documentation from the 16th to 19th centuries with the aim of elucidating what occurred in the church of Sant Miquel during that period. This includes the reforms that took place, the vestiges preserved in situ from that time, and the lost or dispersed artefacts that were housed therein, in some cases localizing them in the present. In addition, an unpublished 18th century copy of the church's act of consecration is presented, which changes the commonly accepted date of this event.

Key words:

Sant Miquel de Fluvià, Embriachi, lipsanoteca, baroque altarpieces, Cau Ferrat Museum, Girona Art Museum, Joaquim Murtra.

INTRODUCCIÓ

El trànsit de l'edat mitjana a l'època moderna va comportar importants i irreversibles canvis per al monestir de Sant Miquel de Fluvià. D'una banda, la zona del claustre va ser definitivament amortitzada a principis del segle XVI per tal d'adequar els terrenys com a necròpoli (Ferrer 2014). De l'altra, i al mateix temps, l'església va ser objecte d'una sèrie de reformes que pretenien retornar-la al seu esplendor. S'escindien així, en aquells moments, els camins dels dos àmbits monàstics que avui se'ns presenten tan clarament diferenciats; és a dir, per un costat, el de l'església, que començava una nova etapa, i per l'altre el de l'antic recinte claustral, que no havia sobreviscut al declivi del món medieval.

Al llarg dels segles següents, l'església de Sant Miquel va anar modernitzant la fesomia dels seus interiors i enriquint-se mercès als patrocinis dels seus parroquians. Quan l'església va ser saquejada l'any 1936, els béns mobles que fins aleshores havien sobreviscut a les guerres, la misèria i els robatoris, van finalment desaparèixer, amb poques però preuades excepcions, i els elements arquitectònics i pictòrics moderns i contemporanis que havien resistit van ser eliminats, pel fet de no ser medievals, durant la restauració general posterior. En conseqüència, la gran majoria d'abillaments i objectes litúrgics que van formar part de la dilatada existència del temple, expressió del seu dia a dia al llarg dels segles, ja no són visibles en el monument.

L'estudi de la documentació d'entre els segles XVI i XIX que ara us presentem ha permès reconstruir l'aspecte de l'església durant aquest període, determinar les transformacions que van tenir-hi lloc i documentar la naturalesa de les obres i tresors que la significaven, alguns dels quals es conserven actualment en museus catalans, en gran part al Museu d'Art de Girona, així com la dels elements moderns que encara avui trobem al temple fent companyia als medievals.

L'INICI DE NOVA ETAPA: ELS SEGLES XVI I XVII

A finals de l'edat mitjana, el monestir de Sant Miquel de Fluvià presentava, després d'un llarg declivi i destruccions,¹ un greu estat de

¹ La documentació del segle XIV evidencia que cal situar l'inici del declivi polític i econòmic del monestir a mitjans d'aquesta centúria, quan a raó de la "*primis mortalitatibus*", és a dir, del brot de

depauperació. L'església es trobava totalment desvalorada i el recinte monàstic, definitivament enrunat. Ho sabem mercès a l'acta de la visita pastoral de l'any 1478,² en què es va fer constar que el bisbe no hi havia trobat cap monjo ni vicari, que el claustre i el monestir eren enrunats i que l'església no disposava de llibres, ni d'ornaments ni de res del necessari pel culte. De la desastrosa situació, els parroquians en culpaven el bisbe d'Augurien, abat comendatari del monestir que, durant molt de temps i de manera negligent i incuriosa, havia desatès les necessitats de la casa. L'església i el campanar feien aleshores les funcions de fortalesa; un contingent de soldats a les odres d'Alfonso Poblet, "*Capitaneo turris et fortalicii dicti monasterii*",³ hi residia. Dels altars, a l'acta, només se n'esmenta el major; cal pensar que els altres estaven espoliats i inactius. El santíssim era protegit a la part posterior del mateix en un pixede de fusta *tolerable*.

El bisbe Margarit, després de fer col·lació de preveres, càrrecs, porcions i beneficis, i en vista del desordre administratiu, els cessaments i l'absentisme, tractava aleshores de restaurar el funcionament del monestir reorganitzant-lo: a més d'ordenar que l'abat es fes càrrec de l'administració del monestir, com era habitual que reclamés, manava que es postulesin dos monjos de l'orde de Sant Benet que volguessin ordenar i fer els oficis divins a l'església, un d'ells curat i en règim d'espiritualitat monàstica, i també dos preveres seculars que ajudessin als primers en la realització dels mateixos.⁴ Alhora, requeria l'acció d'un col·lector que recaptés els fruits de l'abadia, dels oficis i dels beneficis, de manera que amb aquests es poguessin satisfer íntegrament les porcions dels dos monjos, les dels preveres seculars i allò que era acordat amb el capità de la torre i la fortalesa del monestir, així com també permetre, amb el sobrant, la compra i reparació de llibres i ornamentals.

pesta negra de 1348, els monjos van deixar de dormir junts al dormitori i de compartir les dependències claustrals (ADG, Visites Pastorals, P-12, f.127). Poc després, vindria la pèrdua, entre el 1350 i el 1351, dels dos darrers molins del monestir, del quatre que va posseir al segle XIV (vegeu les dates de finament d'aquests dominis a Gironella, 2013, p. 832 i 833), l'alienació, l'any 1357, de la jurisdicció civil i criminal dels llocs de Sant Miquel de Fluvià, Palol i Vila-robau, en favor del comte emporità Ramon Berenguer I (ACE, Reg. 4258), o la venda de béns i censos a llocs i viles com ara Fortià, Vilafreser, Avinyonet o Borrassà (en dona fe una visita pastoral de 1367: ADG, Visites Pastorals, P-12, f. 138), entre d'altres greuges que aquí no exposarem. Sobre les destruccions que van tenir-hi lloc durant la guerra dels Armanyaguesos (1389-1391) i anys posteriors, vegeu Mota *et al.* 2021.

² ADG, Visites pastorals, P-27, f. 7v.

³ *Ibidem*, f. 8v.

⁴ *Ibidem*, f. 8.

L'any 1513, i tal com havia prescrit el bisbe Margarit, el visitador episcopal trobava al monestir dos monjos. En concret, eren Pere Borrell, sagristà, i Pere Doma, prepòsit i almoïner.⁵ Convocats al cor de l'església, aquests testificaven que al monestir no hi residien més monjos que ells, ja que el cambrer era absent i l'abat, Jacob Vic, residia a Roma. També afirmaven que no dormien al dormitori perquè el monestir estava destruït; que ells tenien oficis però no eren claustrals. No podem atestar on vivien aquests monjos regulars. Potser s'estaven a les dependències del Palau de l'Abat, en el qual detectem fases del segle XVI,⁶ o potser als terrabastalls de l'església, on encara ara es conserven un seguit d'estances anomenades, per la tradició popular, "cambres dels monjos". Segurament residien en vivendes properes. Fra Romaguera, per exemple, que va ser assassinat l'any 1528 apunyalat per l'esquena a la seva cambra, vivia al mas d'en Gallet.⁷

Malgrat la precària situació del cenobi, l'església de Sant Miquel seguia comptant amb una parròquia compromesa que mirava de restablir-la. Algunes obres d'art que la guarnien en donen fe. La inspecció de l'església que va tenir lloc durant la visita pastoral del 1513, reportava que el santíssim es trobava custodiat dins un tabernacle clos amb clau, en una capsa d'ivori.⁸ La mateixa capseta *eburnea* seria vista uns anys després, durant la visita pastoral del 1532.⁹ Ha de tractar-se, per força, de la caixeta amatòria del segle XV que es conserva al Museu d'Art de Girona amb número de registre MDG1556 (fig. 1).¹⁰ La fitxa antiga de la peça indica, efectivament, que procedeix de Sant Miquel de Fluvià. I Pere Santamaria, que la va veure a l'església de Sant Miquel durant una excursió feta l'any 1883, la va descriure a la posterior memòria: "Lo reverent Rector, ab marcada amabilitat, nos mostrà lo que ell acertadament té en bona estima. Es una caixeta que sembla esser del sigle XIV, ornada ab esculturas de figura sobre os é incrustacions de mosáich de variadas fustas" (Santamaria, 1883, p. 105).

⁵ ADG, Visites pastorals, P-31, f. 395.

⁶ Sobre l'arc del passadís cobert que dona accés al Palau hi resta una finestra amb uns motius decoratius i una factura molt similars als de la porta de l'església. L'hauríem de datar, en conseqüència, d'algun moment proper a la mateixa (1532).

⁷ ACE, Reg. 4049.

⁸ ADG, Visites pastorals, P-31, f. 395.

⁹ ADG, Visites pastorals, P-39, f. 142v.

¹⁰ Caixeta. Núm. reg. MDG1556. Museu d'Art de Girona. Fons Bisbat de Girona.

Fig. 1. Caixa nupcial, segle XV. Museu d'Art de Girona.

La peça en qüestió és un tipus d'arqueta nupcial d'importació italiana que va gaudir de molt èxit comercial a la corona catalanoaragonesa en el primer quart del segle XV (Hernando 2008). Elaborades amb incrustacions i plaques tallades d'os o d'ivori, es van fer habituals entre l'alta societat com a cofre de noces, formant part dels actes previs a la unió conjugal, tot i que després moltes van acabar en esglésies, utilitzades com a reliquiaris o, com va passar a Sant Miquel de Fluvià, per abrigar-hi les hòsties. Les arquetes més famoses i preuades d'aquesta tipologia eren les obrades al taller familiar dels Embriachi,¹¹ ubicat primerament a Florència i després, cap al 1400, a Venècia (Fité, 1994, p. 61). Contrastat està que el seu fundador, Baldassare degli Embriachi, va desenvolupar una important activitat comercial a Catalunya i Aragó durant el regnat del rei Martí, el qual va facilitar a l'artista la venda dels seus cofres i d'altres productes luxosos per tot el regne (Hernando, 2008, p. 439). Però Baldassare, i el seu fill Benedetto, no eren pas els únics; paral·lelament a les caixes Embriachi, van circular per Catalunya moltes arquetes d'aquest mateix tipus procedents d'altres tallers del nord d'Itàlia.

En aquest sentit, la iconografia present a la tapa de l'arqueta de Sant Miquel de Fluvià ens duu a pensar que podria tractar-se d'una autèntica Embriachi: s'hi representa un motiu força distintiu del taller, això és, parelles d'amorets sobre fulles de roure, portant un present o un escut, com s'observa,

¹¹ Sobre aquest taller, vegeu José i Pitarch 2007.

per exemple, a l'arqueta del Museu Episcopal de Vic¹² o a la de Sant Sever de la Catedral de Barcelona. A la de Sant Miquel, en canvi, els escuts es troben als costats curts de la tapa i s'han preservat en blanc, cosa que no sempre és així, ja que era costum pintar-hi els blasons dels llinatges implicats, com veiem a les arquetes conservades al Museu Marès procedents del monestir de Sixena¹³ i de San Juan de Ortega (Burgos).¹⁴ A baix, a les plaques de la caixa, s'hi representen les habituals escenes cortesanes; parelles de personatges escenifiquen les trobades entre els enamorats.

No obstant els tòpics que ens remetent al famós taller, l'esquema constructiu de l'arqueta i el treball de les figures, delicadament modelades però de menor qualitat que les millors produccions Embriachi, serien assimilables a molts altres exemplars d'atribució no concloent. En acabat, caldria convenir que l'arqueta de Sant Miquel de Fluvià és obra, possiblement, del cèlebre taller venecià o, per ser més prudents, d'algun destacat taller, més o menys proper a aquell, de la Itàlia septentrional.

Del que no hi ha dubte és que aquest extraordinari exemplar d'art sumptuari va pertànyer a algun membre de la noblesa. Segurament, a un devot parroquià que, dolgut de veure que les formes sagrades eren guardades en un trist píxide de fusta, en va fer donació a l'església de Sant Miquel per tal que aquestes fossin preservades en un digne receptacle.

La presència d'objectes luxosos a l'església posa de manifest que aquesta començava a mostrar, a inicis del segle XVI, certa recuperació. La renovació de les fonts baptismals n'és un altre exemple. El visitador episcopal atestava, el mateix 1513, que aquestes eren de pedra i de nova talla.¹⁵ L'altar major, per la seva banda, estava ben guarnit i disposava d'estovalles, corporals, pal·li i cobertor de cuir. Els altres altars tornaven a estar actius, però presentaven deficiències. El de sant Jacob estava suficientment ornat, el de santa Maria requeria ornaments bàsics, i els de sant Nicolau i sant Germà eren mal ornats, com passava amb el de Tots Sants. Al cor de l'església, els llibres es trobaven mal custodiats, i es manava relligar-los tots de nou abans d'un any. Malgrat la senzillesa que devia exhibir en aquells moments l'església, és un símptoma més de la seva

¹² Museu Episcopal de Vic. Reg.: MEV 1316.

¹³ Museu Marès. Reg.: MFM 1873.

¹⁴ Museu Marès. Reg.: MFM 1876.

¹⁵ ADG, Visites pastorals, P-31, f. 395.

reactivació el funcionament de l'escolania. L'acta de la visita pastoral recull els noms i filiacions dels cinc escolans que aleshores rebien formació a Sant Miquel.¹⁶

Una altra prova que l'església comptava de nou amb una parròquia implicada és l'edificació, l'any 1510, mercès a les donacions dels feligresos, de la capella de Sant Sebastià, als afores del poble. Aquell mateix any, Narcisa, esposa de Miquel Dedéu, de Sant Tomàs de Fluvià, deixava en testament 12 diners per ornaments a la capella de Sant Sebastià de Sant Miquel de Fluvià, que es trobava en construcció.¹⁷ Si es tractés de l'ermita que coneixem, això voldria dir que aquesta no va ser erigida de bell nou per Salvador Pagès al segle XVIII, com sempre havíem pensat,¹⁸ sinó que en realitat el magnat n'hauria subvencionat alguna mena de reforma o reconstrucció. Reforçaria aquesta via el fet que l'any 1612 es demanés llicència per traslladar a la capella de Sant Sebastià de Sant Miquel de Fluvià una de les campanes de Sant Genís de Palol.¹⁹

L'any 1532 tenia lloc una nova visita pastoral a l'"*ecclesia*", i ja no "*monasterii*", de "*sancti Michaelis de fluviano*".²⁰ L'acta de la inspecció, molt més breu que les precedents, com seria acostumat a partir del segle XVI, perfilava els contorns d'una església ja del tot rescabada. A més de l'arqueta "*eburnea*" que era emprada com a sagrari, les fonts baptismals eren cobertes i amb aigua clara, l'oli consagrat s'emparava en un vas d'estany, el missal estava fet de paper d'"*impresura romana*" i l'ordinari era del mateix material i de bona impressió. A més, l'altar major era fabricat de nou i el de Santa Maria estava un altre cop ben ornat.

I no es tractava només de millores puntuals. L'edifici també era objecte de reformes. Aquell mateix any, l'abat Antoni Aparici (1524-1543) patrocinava un nou portal major, d'estil goticorenaixentista, en el qual feia inscriure el

¹⁶ ADG, Visites pastorals, P-31, f. 396bv. Eren: Bernat, fill de Pere Mor(?), d'Avinyonet, Antoni, fill de Joan Morell, de Sant Miquel de Fluvià, Antoni i Esteve, fills de Miquel Pagès, de Sant Miquel Fluvià, i Jacob, fill de Joan Zaira(?), del mateix lloc.

¹⁷ ACAE, 112-313-T2-42.

¹⁸ A la llinda de la porta hi diu: "*SEBASTIA PAGES ME F DIE 17 MAIG 1716*".

¹⁹ ADG, Protocols, U-317, f. 23.

²⁰ ADG, Visites pastorals, P-39, f. 142.

seu escut d'armes²¹ i un lema de la seva predilecció.²² Durant el seu mandat, l'abat va manar també esculpir un relleu de sant Miquel arcàngel occint el drac (Mota 2019), el qual devia decorar en origen alguna part del temple. Actualment, però, es troba encastat en un dels murs del carrer Major, molt a prop del monestir.

Pels mateixos volts va ser aixecat un cor alt, d'estil gòtic tardà, als peus de l'església (Badia & Ramos, 1990, p. 817). Considerant que els terrabastalls eren ja closos feia temps (Mota *et al.* 2021), hauria d'haver existit abans un cor alt o pont precedent, potser de fusta: la interdependència del cor amb els terrabastalls de sobre les naus laterals, ja que és l'element que articula ambdós cossos i l'únic accés al del costat nord, el qual se li subordina, suggereix la necessitat que existís un element comunicador de manera coetània al tancament de les golfes. En aquest sentit, a l'arrebossat dels murs de les estances o "cambres dels monjos" de la banda nord s'hi conserven nombroses inscripcions. La més antiga es troba molt a prop de la porta d'accés i commemora un interval cronològic: "*XII IULI 1581 apoca fet, XI IUNE 1589 comen pons*". És a dir, que com a mínim en aquells moments les estances eren ja arrançades com les coneixem actualment.

Quant a la funció d'aquestes golfes, no seria estrany pensar que, després de ser utilitzades pels contingents militars que s'hi van instal·lar als segles XIV i XV (Mota *et al.* 2021), així com pels vilatans que s'hi haurien refugiat durant les agressions externes, aquestes s'haguessin convertit, en algun moment del segle XVI, i com sempre se n'ha dit, en les "cambres dels monjos"; en una sort de cel·les monacals o de rectoria. Si més no, l'estructura i elements conservats a les de la banda nord ho suggereixen. En qualsevol cas, les estances van ser utilitzades al llarg de tota l'època moderna; les inscripcions dels murs, amb cronologies ben diverses, com comprovarem més endavant, en donen fe.

Juntament amb la resta de reformes a l'església en el segle XVI, i amb l'objectiu de donar llum al nou espai del cor i de contrarestar la foscor que aleshores envaïa la nau central, va ser obert un petit rosetó al centre de la façana.

²¹ Un escut partit amb una estrella i tres corones, evocant l'epifania. Mota Montserrat, 2016-2018 (2019), p. 195 i següents.

²² A la llinda de la porta s'hi llegeix la inscripció: "*SATIABORG CUM APPARUERIT GLORIA TUA MDXXXII*". Es tracta del darrer vers del salm 16, un lema amb una extensa fortuna. *Ibidem*, p. 195.

Fig. 2. Els canelobres a la nau central de l'església, 1888-89. Autor: Josep Maria Cañellas. Àlbum Rubaudonadeu (Biblioteca Fages de Climent de Figueres).

En aquells moments, també combatien la penombra del temple, i embellien els seus interiors en dies de festivitat, la magnífica parella de canelobres floronats de ferro forjat que es conserven al Museu del Cau Ferrat de Sitges amb números d'inventari 30.962a i 30.962b, i que van ser fotografiats encara a l'església, entre 1888 i 1889, per Josep Maria Cañellas (fig. 2).²³ Es tracta d'uns candelers molt similars a una altra parella de la col·lecció Artur Ramón, tot i que els segons presenten una alçària de 188 cm, menor als imponents quasi 260 cm dels santmiquelencs.²⁴ La seva excepcionalitat ve a corroborar el que venim dient, que l'església continuava essent afavorida per patrocini artístics de primer ordre.

²³ La notícia de la filiació dels canelobres a Sant Miquel de Fluvià va ser publicada el dia 20 de gener del 2018, durant la conferència *El monestir de Sant Miquel de Fluvià. Presentació dels resultats de la recerca. Novetats documentals, històriques i artístiques*, que va tenir lloc a Sant Miquel de Fluvià, a la Sala de l'Abadia, i també a Mota 2018.

²⁴ Els canelobres de la col·lecció privada apareixen al catàleg d'exposició *Obras Singulares. Tratando con la excelencia*, Artur Ramon Art, 2011.

L'església vivia, per tant, al segle XVI, el seu particular renaixement. El seu aspecte exterior s'assemblava força a la imatge que avui tenim del monument: els murs alçats i fortificats li donaven l'aspecte encastellat que tant el caracteritza. La porta i l'òcul dignificaven la façana, mentre que el matacà que la senyorejava havia d'evocar en endavant el seu passat bèl·lic alhora que dissuadir els possibles assaltants. Un cop a l'interior del temple, es podia ascendir al nou cor mitjançant les escales que pujaven, des del primer sector de la nau meridional, cap als terrabastalls del sud, talment com ara. Però aleshores les escales ocupaven tot el sector. Seria Agustí Borrell qui, durant la restauració de l'església de 1942-1945, faria discórrer el primer tram d'esglaons per la contrafaçana per tal d'alliberar la nau lateral en tota la seva llargada.²⁵ A dalt, el cor conduïa a les golfes del nord, on hi havia condicionades unes estances. A baix a l'església, les naus laterals estaven adequades com a capelles. En el primer sector de la nau septentrional, és a dir, entrant al temple a l'esquerra, hi havia les fonts baptismals, de nova fabricació. Però en aquells temps el baptisteri quedava tancat vers la capella contigua mitjançant un mur que tapiava l'arc toral d'entre ambdues. Aquest mur és encara visible en una fotografia conservada a l'Arxiu Mas (fig. 3).²⁶ Això explicaria per què sempre hi ha hagut dues finestres d'origen medieval ben a prop de la pica baptismal i massa properes una de l'altra; cadascuna quedava a un costat del mur separador i donava llum a espais distints. A la capçalera, l'altar major també era nou. Els canelobres floronats el flanquejaven i la caixeta Embriachi guardava el santíssim. Finalment, l'església, després de tantes destrosses i saquejos, tornava a fer goig una altra vegada.

L'any 1592, el Papa Climent VIII, en butlla papal del 2 d'agost, disposava que el monestir de Sant Miquel de Fluvià, juntament amb el de Sant Miquel de Cruïlles, fos agregat al de Sant Pere de Galligants (Montsalvatge, 1904, p. 115). Un document anònim de mitjan segle XVIII descobert per Ernest Zaragoza (1998) ens dona alguns detalls de l'annexió i especifica els poders i beneficis que van ser transferits a l'abat de Galligants. En el moment de la unió, com fa constar el manuscrit, només quedaven al monestir de Sant

²⁵ En una carta que va enviar el rector Josep Johé a l'arquitecte Agustí Borrell durant la restauració de 1942-1945, el mossèn notifica que aquesta modificació ha estat finalitzada. Arxiu Borrell Jover, I-003, Sant Miquel de Fluvià. *Cartas Rector y Agustín*. Carta de Johé a Borrell del 2/6/1944.

²⁶ Arxiu Mas. Reg.: 6813.

Fig. 3. La nau septentrional des del braç esquerre del transsepte. Al fons, el mur que tancava el baptisteri. Autor desconegut, s.d. Arxiu Mas.

Miquel Fluvià un cambrer, un sagristà i un almoïner. En marxar, les seves rendes van ser agregades a l'abat de Galligants. Només hi va romandre un rector, a càrrec de l'església parroquial, el qual percebria de l'abat de Galligants una renda de 100 lliures anuals.

De l'aspecte del temple durant els anys que van seguir a l'exclaustració i al llarg del transcurs del segle XVII, no en podem dir, malauradament, gran cosa; és un període del qual gairebé no tenim notícies, tret de la compra d'una campana (1646),²⁷ d'algun robatori²⁸ i d'altres referències menors.²⁹ Les informacions més interessants d'aquest segle provenen precisament de les seves acaballes. Una visita pastoral de l'any secular ens proporciona

²⁷ Aquest any es donava llicència a Sant Miquel de Fluvià de vendre els ciris del Roser, de Nostra Senyora Antiga i del jovent per fer una campana i uns gonfanons, 18 agost 1646. ADG, Protocols, U-252, f. 67v.

²⁸ L'any 1625 tenia lloc el procés contra uns desconeguts que havien robat a l'església. ADG, Processos moderns, 8501.

²⁹ Per exemple, un isolat "1696" gravat en l'enguixat d'un dels murs de les golfes septentrionals de l'església. Altres inscripcions ulteriors i més suggeridores seran exposades més endavant.

un inventari dels objectes i vestits litúrgics custodiats a la sagristia el qual, pel nombre i la qualitat, permet pressuposar a l'església un passat recent no gens tèrbol.³⁰ Tots els objectes reportats són de plata: una creu gran i dos bordons, una veracreu, un reliquiari amb relíquies de diferents sants, un vericle, dos encensers amb barquilla i cullera, un altre reliquiari de plata daurada amb la Santa Espina, tres calzes amb les patenes, una crismera i una patena, entre d'altres.³¹ A més, el santíssim era exposat en una custòdia, també de plata, i els olis sagrats eren preservats en un vas del mateix material. No menys sorprenents són la quantitat i la varietat de robes que s'hi registraven: tres capes de domàs vermell, una capeta de domàs, tres capes negres, un tern de domàs blanc, dues casulles de vellut vermell, una casulla verda i una girolada, un tern negre de difunts de xamallot, dos ganfarons de domàs blancs i dos de vermells, una casulla de xamallot blanca i una altra de lligadures blanques i vermelles, tres albes de tela blanca, així com palis i estovalles per a tots els altars. En vista de tan generosa disponibilitat d'abillaments i riquesa de materials, manifestació inequívoca d'una situació econòmica saludable, hem de suposar que l'església de Sant Miquel va gaudir de certa estabilitat en els anys precedents, mantenint-se relativament al marge dels conflictes bèl·lics que afectaren el país al segle XVII.

Pel que fa als altars, n'hi havia sis. A més de l'altar major, el de Santa Maria i el de Sant Jacob, d'herència medieval, havien estat instituïts els de Nostra Senyora del Roser —al qual s'havien traslladat els beneficis fundats dels altars de Sant Germà i Tots Sants— el de Sant Cosme i Sant Damià i el de Sant Benet. Els quatre primers, segons l'acta, eren ben ornats i tenien beneficis assignats. Els dos últims, en canvi, no tenien l'ara prou ornada i eren nuls de beneficis.³² I aquesta no era l'única esmena del visitador, que abans de concloure el registre manava cobrir les fonts baptismals amb pell de Guadamassil i fer reparar la teulada de sobre les mateixes perquè "en dita Isglesia no se plogui lo que causa gran indecentia".³³ Per la resta, sembla que el temple no queia amb mal peu en el tombant de segle.

³⁰ ADG, Visites pastorals, P111, f. 938v.

³¹ *Ibidem*, f. 939 i 939v.

³² *Ibidem*, f. 938v i 939.

³³ *Ibidem*, f. 940.

LES REFORMES DEL SEGLE XVIII I L'INQUIET RECTOR JAUME VERGÉS

L'auge demogràfic que va viure la Catalunya rural del segle XVIII, en gran part motivat per l'expansió del sector agrari, va tenir un destacat impacte a Sant Miquel de Fluvià, on el nombre d'habitants es va quadruplicar en poc més de cent anys. Si a principis del segle XVIII el cens de la vila era de 71 habitants, a inicis del següent era de 325 (Illa, Roig, Serna, 2009, p. 71 i 72). És a dir, que el poble va experimentar aleshores un dels dos augments demogràfics més importants de la seva història.³⁴ Moltes de les cases del poble van ser reformades o construïdes en aquells moments, com ho demostren les dates visibles a les seves llindes. De la bonança de les famílies pageses propietàries del lloc, així com de l'increment del nombre de feligresos de la parròquia, se'n va veure afavorida l'església, en la qual van ser propulsades nombroses reformes durant la segona meitat del segle XVIII.

D'aquestes intervencions en deixa constància, en ocasions amb un grau de detall generós, el llibre d'obra i fundacions que va començar a escriure el rector Jaume Vergés el dia 3 de juliol de 1760.³⁵ El mossèn, que havia pres possessió de la rectoria deu anys abans, en concret el dia 4 de febrer de 1750,³⁶ donava inici al quadern explicant que el seu propòsit era el de recopilar-hi totes les fundacions antigues i modernes fetes a l'església de Sant Miquel que havia pogut extraure, fent "*las mas exactas avariguacions*",³⁷ dels llevadors antics i dels manuals de la notaria rectoral.

Per sort nostra i com sol passar amb els llibres parroquials d'aquesta època, el rector va acabar finalment emprant el quadern per apuntar-hi, sense gaire ordre, tota mena d'assumptes: les obres que es duïen a terme a la rectoria i a l'església, les festivitats de la parròquia, recomptes d'habitants, esborranys de certificats, registres de censos, còpies manuscrites de documents del monestir... inclús, com si es tractés d'una mena de diari personal, hi va apuntar reflexions i successos que l'inquietaven o desastres climàtics que havien tingut lloc al poble. Sense anar més lluny, el segon paràgraf del llibre,

³⁴ El segon s'esdevindria en els anys seixanta i setanta del segle XX, quan la demanda de mà d'obra en els treballs de desdoblament de les vies de tren cap a la Jonquera, entre d'altres motivacions, atraurien l'arribada al poble d'un gran nombre de famílies vingudes d'altres punts de l'Estat, sobretot d'Andalusia.

³⁵ ADG 3/309 2 7 Fundat, f. 2.

³⁶ Ídem.

³⁷ Ídem

fent un salt de quatre anys respecte del primer, fins a la primavera de 1764, explica, amb to de crònica, que un gran aiguat, el 16 d'octubre de 1763, havia fet créixer tant el Fluvià i el Ter, que les inundacions havien destruït camps i hortes, seguit el 2 de novembre per una tramuntanada que havia arrencat roures i oliveres, causant la pèrdua de tota la collita i dos anys de fams i misèria.³⁸ O en un altre moment, en un paràgraf isolat, i després de dos anys de no escriure-hi res, el rector va agafar la ploma per anotar quelcom que l'havia colpit: “*A los cinco dias de junio de 1774 se lanzó desesperado un hombre baxo el puente de la villa de Besaló y dexó escrito lo siguiente en un papelito que puso en su sombrero: [traduïm del llatí] Aquest és Andreas Espinosa [...] mort el dia 9 de juny de 1774. L'amor tot ho venç*”.³⁹

En acabat, el llibre és un meravellós i caòtic compendi de notícies, d'una manera o altra sempre transcendents per al narrador, que ens deixen entreveure-hi un mossèn compromès, inquiet i amb una bona formació intel·lectual. Òbviament, i més enllà del gaudi que puguin produir-nos aquells fragments que ens permeten apropar-nos a l'íntima personalitat d'un rector que, com veurem, descansa en el sepulcre conservat davant la capella de Sant Miquel de l'església, són sobretot les seves anotacions sobre encàrrecs artístics i reformes les que aquí centraran el nostre interès. Però no només les de Vergés; després d'ell, altres rectors farien també ús del llibre, amb idèntiques funcions i sistemàtica, afegint dades de gran valor que no deixarem d'exposar.

La primera de les intervencions que va dur a terme Jaume Vergés va ser operada a la rectoria, poc temps després de ser nomenat en el càrrec, ja que aquesta es trobava, segons ell, “*inhabitable per a un sapientat*”.⁴⁰ Es tracta, sens dubte, de l'antiga rectoria que tots coneixem i que es troba situada a ponent del Palau de l'Abat. Una edificació que en origen es remuntaria com a

³⁸ “Se nota en est llibre per memoria que als 16 de Octubre de 1763 esdevingué tan gran aiguat universal que el riu Fluvia arribà a 23 passos ordinaris de la era del mas Gallet, que és a la entrada del lloch vinint de fluvià. Y en las ortas pasà sobre la soca d'una figuera de l'ort de Sebastia Pages, al costat del ort de la Rectoria que fou del Racasens, y dit riu fluvia son aportà lo molí de Sant Mori vanint l'aigua del Bosch de la devesa de la part de migdia. Lo riu Ter en Gerona feu estragos y pasà deu palms sobre la barana del pont major. Causaron los dos rius grans danys y als 2 de novembre del dit any vingué una tramontanada tan forta que arrencava roures alsinas oliveras, que fou altra castich porque fos mal universal que se seguí que essent pobre la collita dels grans foren dos ans a mals y de miseria estesa y universal...” Ídem.

³⁹ *Ibidem*, f. 2v.

⁴⁰ *Ibidem*, s. f.

mínim a l'any 1550, com assenyala una inscripció d'una de les seves finestres, i que el predecessor de Vergés, Francesc Gispert (1713-1749), havia reformat poc abans de morir.⁴¹ Tot i que el nostre estudi es restringeix a l'església, creiem oportú, en trobar-nos aprofitant el llibre en qüestió, fer constar aquí les ampliacions d'aquesta edificació subsidiària.

Segons les anotacions, l'any 1650 s'hi va fer la cuina, tot d'una posant-hi aigüera i fogons, i s'hi van arreglar les parets del quarto dit "*lo graner*" i les voltes d'aquest i de sobre la cort. Quasi vint anys després, el 1769, s'hi va aixecar la volta de la cuina i l'any 1770 es va tancar la volta del quarto de la finestra "*que havia fet fer en els anys 50*". El 1773 es va reparar el terrat, que estava perillós, amb un cost total de 45 jornals de mestre de cases i 35 de manobre, a sumar-hi l'import de 200 maons, 1.600 rajoles i dos jornals del fuster. Ulteriorment, Vergés va anar apuntant al quadern les despeses d'altres obres de la rectoria sense adjuntar-hi la data, com ara 14 jornals de mestre de cases per les voltes del terrat, un quintà de guix, 128 cairons, panys i claus de les portes noves, entre d'altres. La darrera anotació recull el bastiment, el maig de 1774, del mur de l'horta, que es troba a la banda meridional de la rectoria, amb un cost de cinc jornals de mestre de cases i cinc de manobre, més 36 quaters de calç.

A continuació de les reformes a la rectoria, i en un petit apartat, el rector registrava, amb data del 8 de maig de 1775, el cost total de diverses obres a l'església: daurar el retaule de Nostra Senyora del Roser, un reliquiari amb diferents relíquies, un nou peu per a la custòdia, una creu per a les funcions de final de mes i "*altres cosetas*".⁴² Més endavant en el llibre i en dues anotacions separades, Vergés especificava que l'import de daurar el citat retaule havia estat de 160 lliures⁴³ i que el seu muntatge havia tingut lloc cinc anys abans, en concret l'11 de juny de 1770,⁴⁴ havent costat 124 lliures. Al revers del mateix full, i amb to solemne, el rector feia constar que aportava i feia donació a sa "esposa la Iglesia" d'un reliquiari amb les relíquies de la creu de fusta de sant Josep i sant Joaquim i d'altres sants.⁴⁵ Altre cop a l'anvers, trobem un apunt que ve a corroborar la bona salut de la parròquia en aquells moments. El mossèn va anotar que, atesa la gran

⁴¹ A la llinda hi llegim: "*FRANCYS GISPERT RTOR ME FECIT 1749*".

⁴² ADG, Parroquials, Fundat, 3/309 2 7, f. 2.

⁴³ *Ibidem*, f. 71v.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 71.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 71v.

afluència de gent que des de feia un temps assistia a la diada de la comunió general, havia de proveir-se de mil oblees.⁴⁶

Molt abans de tot això, el 21 de gener de l'any 1762, el rector havia dedicat un bocí generós del seu temps i algunes pàgines del llibre d'obra a transcriure-hi un document històric, genèsic, del monestir. Un acte que denota el seu caràcter instruït i que esdevé ara un present inesperat. Es tracta d'una còpia manuscrita de l'acta de consagració de l'església de 1066.⁴⁷ Per ser més exactes, és una transcripció fidel de la còpia que van executar els monjos de Sant Miquel de Cuixà el 15 de juliol de 1365, actualment perduda; després de finir la transcripció del text del 1066, s'explica que la translació fidel, *verbo ad verbum*, de l'instrument original, ha estat manuscrita a Cuixà per Jacob Quintana, notari de dit monestir, en presència de l'abat i d'altres testimonis. La còpia inèdita que us notifiquem, transcrita pel rector Jaume Vergés, presenta dues diferències importants en relació amb la còpia coneguda fins ara, també del segle XVIII i conservada a la col·lecció Traggia de la Real Academia de la Historia.⁴⁸ En primer lloc, s'hi transcriu tot l'epíleg del document compulsat l'any 1365, que a la còpia de Joaquín Traggia va ser resumit.⁴⁹ En segon lloc, la data de l'acta de consagració de l'església que es registra és una altra: en lloc dels idus d'octubre de la còpia de Traggia, és a dir, el dia 15 d'octubre, en la de Vergés hi llegim, inequívocament i per partida doble, 2 idus d'octubre, això és, per tant, el dia 14 d'octubre. Podríem dubtar que fos Vergés, possiblement, el que s'equivoqués en la transcripció, si no fos perquè ell mateix, en un altre full del llibre en el qual va enumerar totes les festivitats, misses i

⁴⁶ *Ibidem*, f. 71.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 69-70v.

⁴⁸ La còpia fins ara coneguda va ser transcrita al segle XVIII per Joaquín Traggia, partint d'una primera transcripció duta a terme per Jaume Caresmar. Aquesta darrera es va perdre durant la Guerra Civil Espanyola, mentre que la de Traggia, com hem dit, es conserva a la RAH. Ramon Ordeig va recollir el periple d'aquest document: "[A] Original perdut. [B] Còpia del 15 de juliol del 1365, autoritzada per Guerau d'Avellanet, jutge de Cuixà, que era a l'arxiu del monestir de Cuixà. - [C] Còpia del s. XVIII, perduda el 1936, que era a l'arxiu dels franciscans de Vic, col. Caresmar, vol. 14, p. 114-117, ex B. - [D] Còpia del s. XVIII: RAH, col. Traggia, vol. 2, f. 45v-48, ex C. Ordeig adjunta la transcripció a Ordeig, 1984, p. 144. De la còpia de l'acta se'n va parlar primerament a Merino & de la Canal, 1819, p. 189-190, i va ser transcrita i traduïda més recentment per Bellès i Sallent a Badia & Ramos, 1990, p. 814 i 815.

⁴⁹ L'historiador, en finir el text de l'acta original de 1066, va abreujar: "*Sigue la fe y legalización de la copia hecha por orden de Gerallo de Avellaneto juez ordinario del territorio del monasterio de Cuixà en 15 de julio de 1365*". RAH, col. Traggia, vol. 2, f. 48.

celebracions de la parròquia, incloent-hi els recorreguts de les processons, apuntés que “*Lo dia 14 de octubre se fa la festa de dedicació de la iglesia*”.⁵⁰ I per si això no fos prova suficient, més d'un segle després, en concret l'any 1883, el rector Joan Albert mostraria a una comitiva de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, en el transcurs de la visita que ja hem esmentat, l'escriptura que segurament havia servit a Vergés per fer la còpia i on s'hi podia llegir, com es va fer constar la memòria de l'excursió, que el temple havia estat consagrat el 2 idus d'octubre de 1066 (Santamaria, 1883, p. 105). No hi ha dubte, per tant, que l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Fluvià va ser executada el dia 14 d'octubre i no pas el 15, com habitualment hem cregut (per exemple, a Badia i Homs & Ramos, 1990, p. 814). Segurament, Traggia o Caresmar van cometre un error de transcripció en la datació del document original; i aquest no va ser l'únic: Merino ja havia avisat poc després que la còpia de Traggia assimilava l'any 6 del regnat del rei Felip al 1071, quan en realitat corresponia, com sabem, al 1066 (Merino i de la Canal, 1819, p. 190). Any que sí va indicar correctament Jaume Vergés. D'altra banda, ara podem deduir, de tot això, que Montsalvatge devia datar la cerimònia de consagració de l'església del “2 idus d'octubre” (MONTASALVATGE, 1904, pàg. 115) en partir de la transcripció de Vergés o de la còpia de 1365 perduda el 1936 (tot assimilant la data de la solemnitat a la del document), i no per cap altre motiu. Pot ser que fos seguint-lo, i sense poder-ho comprovar, en ser les fonts extraviades, que estudis posteriors situessin també l'acte solemne en el dia 14, tot i comptar només amb la còpia de Traggia i datar l'instrument, en conseqüència, del 15 (BADIA I RAMOS, 1990, pàg. 814). En qualsevol cas, l'entrellat queda desfet i la qüestió, resolta.

L'any 1777, poc temps abans de la seva mort, Jaume Vergés va anotar rigorosament en el llibre totes les despeses de la segona instància que havia endegat al Consell Superior de Castella amb l'objectiu d'aconseguir una millor sustentació econòmica per part de l'abat de Sant Pere de Galligants, obtenidor de l'abadia de Sant Miquel. Anteriorment havia escrit també al rei i al comte d'Aranda per sol·licitar-los el mateix i exposar-los la seva desesperada situació, com veiem als esborranys que va fer de les missives.⁵¹ A la carta enviada l'any 1772 a sa majestat el rei, el rector es queixava que

⁵⁰ ADG, Parroquials, Fundat, 3/309 2 7, f. 60v.

⁵¹ ADG, Parroquials, Fundat, 3/309 2 7, f. 67 i 68.

només rebia 100 lliures anuals de l'abat de Galligants, com havia estat establert en el moment d'unir els dos monestirs, més una renda fundada vinculada a la celebració de misses que ascendia a 65 lliures, la qual no podia cobrar si no les celebrava, cosa que, atès el seu delicat estat de salut, passava sovint. El rector es plany que l'any 1768 havia hagut d'estar enllitat molt de temps a causa d'una greu malaltia i que va arribar a tal situació de misèria, que altres rectors i també Sebastià Pagès, llaurador del lloc, moguts tots ells per la compassió, l'havien ajudat amb almoines.⁵² Com certifiquen algunes anotacions, Vergés també havia socorregut les persones del poble que ho necessitaven; sobretot les tres famílies pobres de solemnitat que calia ajudar segons les circumstàncies i calamitats del temps.⁵³ Aquells eren anys d'alts i baixos, en els quals l'oscil·lació entre una certa abundància i la més absoluta misèria depenia enterament de la collita, ja que la producció agroalimentària es veia superada per la demografia. En aquest sentit, segons un recompte facilitat pel rector, l'any 1773 hi havia al poble 189 persones de comunió, 62 criatures de 0 a 10 anys i 14 criatures de 10 a 13 anys.⁵⁴ És a dir, 265 habitants als quals una gelada podia arruïnar-los tot l'any. Just el que va passar el 12 de novembre del 1774, quan “*va fer tal fred que no va deixar hortalissa, matant moltes oliveres i fins i tot alzines, continuant la inconstància del temps tota la primavera de manera que el 22 de maig les hortes de Girona estaven blanques de gebre i gel*”.⁵⁵

Jaume Vergés va morir l'any 1778, a la edat de 66 anys.⁵⁶ En el seu testament, redactat a la rectoria el 13 de setembre d'aquell mateix any, escollia sepultura a l'església de Sant Miquel, davant l'altar de Nostra Senyora del Roser i en el sepulcre de Sebastià Pagès, “*si empero ab llicencia dels hereus*”.⁵⁷ Deixava a la seva neboda Maria Oliveres i Vergés, pels seus bons i agradables serveis, 100 lliures més un llit, ja que “*acostuma a dormir als bancs*”,⁵⁸ una flassada, un cobrellit de fil i llana, sis llençols, dos coixins,

⁵² *Ibidem*, f. 67.

⁵³ Certificat del 2 d'octubre de 1773. *Ibidem*, f. 66.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 61.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 2v.

⁵⁶ A la carta enviada a sa majestat el rei, Vergés afirma que té 60 anys i en fa 22 que és rector. Si va morir als 28 anys d'exercir el rectorat, n'havia de tenir, en aquells moments, 66.

⁵⁷ Testament de Jaume Vergés, rector de Sant Miquel de Fluvià. ADG, Parroquials, Testaments, 3/309 1 1 T2, f. 212-213.

⁵⁸ *Ídem*.

quatre cupineres, dues tovalloles i sis aiguamans. I a Miquel Bigu, que l'havia cuidat mentre era malalt, 15 lliures. Per la resta, manava que tots els seus béns mobles i immobles fossin venuts als encants públics per tal de pagar el dispostat i una novena de misses a l'altar major, a 9 sous cadascuna, per la seva ànima i per la d'aquells als quals hagués pogut ofendre en vida.

La voluntat de Jaume Vergés de ser inhumat en el sepulcre de Sebastià Pagès, l'home que l'havia ajudat en els moments més difícils, posa de manifest l'estret vincle que existia entre el rector i aquesta família. Els Pagès havien patrocinat la restauració de l'ermita de Sant Sebastià l'any 1716, i són omnipresent a la documentació associats a compravendes, censos, donacions i pabordies. Alguns del seus membres havien estat enterrats en un espai privilegiat, a l'interior de l'església. Hem de pensar, per tant, que formaven part de la pagesia propietària que s'havia enriquit amb els nous temps.

Actualment, les làpides sepulcral de Sebastià Pagès i de la seva esposa Maria Teresa Pagès es troben a prop de l'absidiola dreta, davant l'altar de la Mare de Déu Antiga i d'on sembla ser, mercès les indicacions del testament de Vergés, que hauria estat acomodat, a l'extrem del braç sud del transsepte, l'altar del Roser. Com evocuen les inscripcions, Sebastià va traspasar el dia 13 de juny de l'any 1772, i la seva muller Maria Theresa, el 25 de maig de 1776. Tots dos s'havien casat pels volts de l'any 1753, quan Vergés feia poc que era rector. Ho sabem perquè els nuvis havien hagut de demanar una dispensa d'impediment de matrimoni per afinitat de grau 3-4.⁵⁹ Essent, a més, tots dos vidus, com s'adverteix a la proclama,⁶⁰ és probable que la benedicció del rector fos crucial per aconseguir el desitjat permís matrimonial.

Finalment, Jaume Vergés va ser enterrat en un sepulcre propi. Es troba davant l'actual capella de Sant Miquel, a l'absidiola nord. La seva làpida diu: "*DOM octo viginti parochum qui praefuit annis Verges petra tegit plus tibi praesit humus*", que vindria a ser: "Qui va ser durant vint-i-vuit anys rector, Vergés, la pedra et cobreix perquè esdevinguis terra."

Una altra tomba conservada a l'interior de l'església, quarta i última d'època moderna, pertany a un altre il·lustre parroquià de Sant Miquel contemporani de Vergés, el clergue Miquel Costa, que va morir el 27 d'abril de 1786. Com Sebastià Pagès, Costa era membre d'un llinatge de pagesos propietaris, casalot familiar del qual es troba encara al carrer Major de

⁵⁹ ADG, Dispenses matrimonials, DI 2436.

⁶⁰ ADG, Dispenses matrimonials, 1753-07-03 (s. n.)

la vila, on una torre neogòtica s'eleva per sobre de la resta de teulades. Miquel Costa era clergue de l'església de Sant Miquel. L'any 1774 s'havien encarregat una casulla i dalmàtiques de 110 lliures amb els diners que aquest guardava de diferents administracions.⁶¹ Quant a la seva suficiència econòmica, basti posar d'exemple que l'any 1742 havia fundat un personat de 25 lliures,⁶² augmentat l'any següent amb 605 lliures⁶³ i, l'any 1766, amb 1.675 lliures més.⁶⁴

Parlem d'aquestes personalitats, i de la seves capacitats com a promotors, perquè va ser en els anys posteriors a la mort de Sebastià i Teresa Pagès, i tot just després de la de Miquel Costa, que van tenir lloc una sèrie de reformes a l'església, totes elles registrades al llibre d'obra que Vergés havia començat i que els subsegüents rectors van continuar. El 15 de maig de l'any 1781, el rector Jaume Pardàs (1778-1785) va fer emblanquinar i pintar la conca absidal de l'altar major, hem de suposar que amb figuració, i el 7 de setembre va encarregar una nova calaixera per a la sagristia.⁶⁵ En els anys posteriors, Pardàs va fer diverses obres i adquisicions,⁶⁶ apuntant al final del registre que el primer any que ell va ser rector "*dels diners que guardà la Sra. Pagès i de Sebastià*" va gastar també 21 lliures en cera. Això ens duu a pensar, per tant, que algunes d'aquestes obres van ser sufragades amb diners llegats pel citat matrimoni. Tanmateix, va ser a la mort de Miquel Costa quan es van dur a terme les obres més costoses. Essent rector Joan Plajà (1785-1793), l'any 1887 "*se comenssà la sacristia en la part de migdia, se fer en totas las parets y se cubrí, y en lo any 1788 se feu la volta, se enrajolá y se enlluhí*"⁶⁷. El rector es refereix a la sagristia de planta quadrada que va ser bastida sobre els fonaments de l'absidiola dreta i a la qual s'accedia des del presbiteri. Quan aquesta edificació va ser desmantellada durant la restauració de 1942-1945,

⁶¹ ADG, Parroquials, Fundat, 3/309 2 7, f. 71v.

⁶² ADG, Episcopal, D-397, f. 178. Regest: COBOS, A.; SABADÍ, B. (2015). *Recull documental. Sant Miquel de Fluvià (1011-1796)*. Ajuntament de Sant Miquel de Fluvià, doc. 191.

⁶³ ADG, Episcopal, D-397, f. 86. Regest: *Ibidem*, doc. 192.

⁶⁴ ADG, Episcopal, D-420, f. 100v. Regest: *Ibidem*, doc. 201.

⁶⁵ ADG, Parroquials, Fundat, 3/309 2 7, f. 72.

⁶⁶ Una alba, unes garnatxes i un amit, unes cortines per al retaule de la Mare de Déu, un altre amit de puntes, unes estovalles i puntes per a l'altar del monument, una roba de seda de Barcelona (1783), una capeta de domàs per portar el santíssim (1784), quatre atxes o torxes, sis jornals de mestre i manobre, 200 teules, llibants de les campanes, estovalles i puntes, 13 mitges de calç i la cobla pel corpus. Ídem.

⁶⁷ Ídem.

amb l'objectiu de reconstituir novament l'absidiola dreta, la porta d'accés va ser traslladada des del presbiteri a l'extrem sud del transsepte perquè servís d'entrada a la nova sagristia. És per aquest motiu que a la llinda de la porta, la qual va ser cegada l'any 2015, en enrunar la sagristia del segle XX, i posteriorment convertida en capella del santíssim, hi trobem inscrit un "1788". Anteriorment a aquesta data, com indica Plajà al llibre, la sagristia es trobava darrere de l'altar major.⁶⁸

Proseguint amb el registre de les obres, el rector relata aleshores unes importants troballes: "*en dit any 1788 se feu lo presbiteri ab 3 escalons anxebats al mitg y se apar edaren a la culassa de la Iglesia, tras lo altar major , uns ossos que se encontraren a la mesa de l'altar vell quan se espatllá, que ja se deia que era tota consagrada pero no constaba, y per aixó s[hi] tenia altre ara per celebrar*".⁶⁹ El rector explica que aquests ossos van ser trobats dins d'una ampolla amb dos pergamins en els quals eren escrits els manaments de la llei de Déu i els sants evangelis, però no "lo any ni dia en que si posaren ni tampoc si eren de sants, lo que piament se creu". Per aquest motiu, i per preservar-los de tota irreverència, van ser aparellats a la culassa de l'església, juntament amb un os d'espina que estava en un encaix proper a l'ampolla. L'ara vella, que era espatllada, diu Plajà, va deixar així d'estar consagrada. I aquest no van ser l'únic descobriment: a l'altar de la Mare de Déu, en un encaix d'una pedra immediata a la mesa, va ser trobada una "capsa de fusta consumida", la qual contenia molta pols. Considerant el rector que es tractava també de relíquies de sants, el receptacle va ser igualment emparellat darrere l'altar major.

Sens dubte, l'ampolla i la caixa consumida que Plajà va trobar als altars vells de l'església, i que va decidir recloure al mur de l'absis central, són el gerret i la lipsanoteca de fusta procedents de Sant Miquel de Fluvià que es conserven al Museu d'Art de Girona.⁷⁰ Les dues peces van ser portades del Museu Diocesà de Girona el dia 7 d'abril de 1979 (Badia i Ramos, 1990, p. 827). No sabem quan van ingressar en aquest museu. El més probable és que hi fossin traslladades en ser descobertes. Cosa que devia passar l'any 1943, quan l'arrebossat que cobria els murs de l'església va ser repicat completament. El petit gerro (fig. 4) té una alçària de 15 cm i una amplada de 8,50 cm. Va ser trobat dins una caixa de fusta en forma de creu, que

⁶⁸ *Ibidem*, f. 72v.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 72.

⁷⁰ Núm. reg. MDG51 i MDG56. Museu d'Art de Girona. Fons Bisbat de Girona.

Fig. 4. Gerret de vidre emprat com a lipsanoteca. Museu d'Art de Girona.

Fig. 5. Lipsanoteca de fusta. Museu d'Art de Girona.

també es conservava al Museu Diocesà amb el número de registre 61. Ara podem confirmar que aquest gerret va servir, introduint-hi relíquies òssies i dos petits pergamins, per consagrar l'altar major de l'església l'any 1066, i que va reposar a l'interior del mateix —molt possiblement restituit en altres moments— fins que la mesa es va fer malbé, no gaire abans del 1788. També podem certificar que la lipsanoteca de fusta (fig. 5), molt malmesa i també procedent del Museu Diocesà, va ser emprada per consagrar l'altar de la Mare de Déu. El benefici de Santa Maria va ser dotat a l'església de Sant Miquel pels marmessors d'Arnau de Requesens, l'any 1272.⁷¹ La lipsanoteca podria ser, però, anterior; per la formalitat del recipient, cilíndric i treballat al torn amb una tapa còncava dotada de pom, Vigué i Viñas la va situar en la segona meitat del segle XII (Badia i Ramos, 1990, p. 827).

Retornant al llibre d'obra, en un altre punt el rector anota que “*lo any 1787 se donà a fer lo retaule Major*”⁷² amb escons i per un preu de 850 lliures barcelonines. S'especifica també que el dia 31 de juliol de 1788 va ser posada la primera andanada i a la immediatesa de Nadal del 1790, l'última, més els escons, essent pagat a l'escultor el 23 de desembre l'import de tot, que

⁷¹ ADG, D-5, f. 248-249.

⁷² ADG, Parroquials, Fundat, 3/309 2 7, f. 72v.

Fig. 6. Fotografia estereoscòpica de la nau central amb el retaule major al fons, 1917. Autor: Josep Salvany i Blanch. Fons fotogràfic Salvany de la Biblioteca de Catalunya.

ascendia finalment a 955 lliures barcelonines, ja que s'hi havien afegit quatre escultures dels evangelistes, a més de fer-hi els escons més llargs del pactat en un inici.

Aquest retaule, i l'aspecte general del presbiteri arranjat a finals del segle XVIII, són encara visibles en algunes fotografies realitzades amb anterioritat al saqueig de 1936. La més coneguda és una de les vistes estereoscòpiques que Josep Salvany va fer al monestir l'any 1917, conservades al fons Salvany de la Biblioteca Nacional de Catalunya (fig. 6).⁷³ Com s'observa a la imatge, el retaule major, d'estil barroc amb elements classicistes, és una obra de fusta que combina arquitectura i escultura i que llueix un monocromatisme de to clar que sembla simular el marbre. Està dedicat a sant Miquel arcàngel, que ocupa la fornícula central portant armadura i brandant l'espasa contra el dimoni que té als seus peus. En un nivell una mica més baix, el patró és flanquejat pels arcàngels Rafael i Gabriel, i a la mateixa altura que aquests, envoltant el presbiteri, un àngel dona pas a una parella d'evangelistes a cada costat del mateix. En el registre superior, presidint el retaule, hi ha Jesucrist. A la seva esquerra hi veiem sant Llorenç màrtir mostrant la graella sobre la qual va ser abrasat, i a la seva dreta un altre sant o santa que, en no distingir-li atribut, no podem identificar. Iconogràficament, podem parlar, per tant, d'un retaule dels tres arcàngels en el qual s'enalteix la preeminència de

⁷³ Biblioteca de Catalunya, Fons Salvany, SaP - 416-12.

Fig. 7. Fotografia estereoscòpica del retaule de la Mare de Déu Antiga, a l'absidiola meridional, 1917. Autor: Josep Salvany i Blanch. Fons fotogràfic Salvany de la Biblioteca de Catalunya.

Fig. 8. Detall escultòric d'un retaule. Autor desconegut, 1923. Arxiu Mas.

sant Miquel, patró de l'església i de la vila, i sant homònim del possible propiciador de l'obra, Miquel Costa.

Altres retaules d'època moderna que guarnien l'església a finals del segle XVIII van ser igualment fotografiats abans de la Guerra Civil Espanyola. En una altra imatge de Salvany veiem el retaule barroc de la Mare de Déu Antiga, situat a l'absidiola sud (fig. 7).⁷⁴ Aquesta i altres peces apareixen en una desena d'instantànies custodiades a l'Arxiu Mas.⁷⁵ Es tracta de perspectives diverses i, fins i tot, d'alguns detalls escultòrics (fig. 8).⁷⁶ Una d'aquestes,

⁷⁴ Biblioteca de Catalunya, Fons Salvany, SaP - 416-13.

⁷⁵ Arxiu Mas, A: 6811, A: 6812, A: 6813, A: 6814, A: 6815, A: 6816, A: 6817, 15943, 15944, 39519.

⁷⁶ Arxiu Mas, núm. de clixé: 39519. Sèrie C. Data: 1923.

Fig. 9. Vista de la nau central. Còpia en paper utilitzada per a la sol·licitud de subvenció per a la restauració de l'església. Autor desconegut. Arxiu Diocesà de Girona.

realitzada l'any 1916, mostra una vista general de la nau, amb el retaule major al fons;⁷⁷ una còpia excel·lent de la mateixa nau a l'Arxiu Diocesà de Girona (fig. 9).⁷⁸ En algunes hi podem contemplar les escultures dels evangelistes que s'elevaven a ambdós costats del presbiteri. També els retaules barrocs que ornaven els extrems del transsepte, habilitats com a capelles (fig. 10 i 11).⁷⁹ En cap s'aprecia, però, el baptisteri, que era instal·lat, com ara, en el primer sector de la nau nord, entrant al temple a l'esquerra. Era un espai diferenciat, com ja hem vist. Pel que fa a la pica que avui hi trobem, evidències de caràcter formal i documental ens duen a pensar que està relacionada amb la reforma del 1787-1788. En primer lloc, el seu aspecte gens desgastat suggereix que no pot tractar-se d'una peça medieval ni gaire antiga. En segon lloc, tampoc pot ser gaire recent; durant la restauració de 1942-1945, en la qual van ser registrades,

⁷⁷ Arxiu Mas, núm. de clixé: 15941. Sèrie C. Data: 1916.

⁷⁸ ADG, Secretaria de Cambra, lligall S.267, Sant Miquel de Fluvià, s.f.

⁷⁹ Arxiu Mas, A: 6815 i A: 6816.

Fig. 10. Braç dret del transsepte, amb el retaule de la Mare de Déu a l'absidiola i un altre retaule a l'extrem sud. Autor desconegut, s. d. Arxiu Mas.

Fig. 11. Extrem esquerre del transsepte, habilitat com a capella. Autor desconegut, s. d. Arxiu Mas.

rigorosament, totes les despeses, no va ser obrada cap pica baptismal, sinó només, com va transmetre el rector del moment a l'arquitecte Agustí Borrell per carta, posada al seu lloc.⁸⁰ Per últim, tant la pedra que la constitueix com la tècnica emprada per desbastar-la, evidenciada en les marques característiques de la gradina de dents de secció trapezial (puntets consecutius), són idèntiques a les dels brancals i la llinda de la porta de la sagristia del 1788. Potser és perquè la pica va ser renovada també en aquells moments que una visita pastoral de l'any següent feia constar que tot a l'església, també el *baptisterium*, es trobava en bon estat.⁸¹

L'any 1793 prenia possessió de la rectoria Josep Macià i Bagó. Ho feia poc després d'esclatar la Guerra Gran (1793-1795),⁸² durant la qual tindria

⁸⁰ Arxiu Borrell Jover, I-003, Sant Miquel de Fluvià. *Cartas Rector y Agustín*. Carta Johé-Borrell de 28/03/1944.

⁸¹ ADG, Visites Pastorals, P-138, f. 55.

⁸² L'anterior rector, Joan Plajà, va anotar l'abril de 1793 al Llibre d'obra i fundacions iniciat per Vergés que l'armada d'Espanya havia atacat França per Sant Llorenç de Cerdans i havia fet 41 presoners que havien estat portats a Figueres. ADG, Parroquials, Fundat, 3/309 2 7, f. 1v.

lloc, ben avançat el conflicte, algun enfrontament armat a Sant Miquel de Fluvià.⁸³

Ja a les acaballes de segle, en concret el 1798, el rector Josep Macià va fer ús, per segona vegada,⁸⁴ del quadern que Vergés havia començat anys endarrere. El 1798 elaborava, a partir de les escriptures antigues conservades a la rectoria, un rectorologi de la parròquia de Sant Miquel al qual s'anirien afegint, del propi puny i lletra, cadascun dels seus successors, essent l'últim en fer-ho Josep Johé (1939-1945), que prendria les regnes de la parròquia passada la Guerra Civil Espanyola. Per la seva precisió i fiabilitat, sobretot a partir de mitjan segle XVIII, el transcrivim aquí, afegint-hi Jorge Perich i Pedro Albert, que no s'hi van apuntar:

Pere Senatxecio (1313), Bernat Clota (1334), Francesc Gallet (1400), Francesc Guilla (1405), Francesc Sallent (1409), Anton Garan (1429), Francesc Gallea (1431), Jaume Llop (1437), Andreu Oliver (1508), Miquel Ferrer (1544), Pere Marich (1554), Rafel Malagelada (1566), Miquel Sagué (1576), Miquel Montserrat (1589), Pere Martí Moreno (1590), Gispert (1613), Vicens Quintana (1616), Francesc Canelles (1635), Joan Fort (1639), Jaume Geli (1646), Jaume Diana (1660), Jaume Masberenguer (1683), Jaume Massana (1692), Felip Anglada (1698), Gabriel Montenegro (1704), Ramon Vilar (1706), Joan Fàbrega (1707), Francesc Gispert (1713), Jaume Vergés (1750), Jaume Pardàs (1779), Joan Plajà (1785), Josep Macià i Bagó (1793), Francisco Sala i Torres (1814), Miquel Margall i Albert (1820), Joaquim Noy i Saigó (1833-1860), Joan Albert i Pacreu (1860-1887), Jorge Perich (1887-1889), Pedro Albert (1889-1894), Manuel Romaní (1897-1906), Joaquim Clotas i Vidal (1905), José Soler Batalla (1917-1927), Narciso Serramitja (1927-1932), Tomàs Ribas (193?-1936), Josep Johé (1939).⁸⁵

⁸³ En concret, el dia 21 de març de 1795 dues guerrilles dels Dragons de Sagunt que es trobaven inspeccionant la zona van sentir tocar a sometent a Sant Miquel de Fluvià i, en acudir-hi, van topat, segons el *Mercurio de España*, amb un destacament francès de 200 o 300 caçadors i 40 o 50 húsars que formaven en batalla en un bosc proper. Sense esperar l'arribada de reforços, els 26 dragons a cavall van atacar els francesos, van fer fugir la seva cavalleria i la infanteria va dispersar-se pel bosc, on la van massacrar. En la topada va resultar ferit de mort, pel tret d'un home que s'amagava, el jove alferes Mariano Buil de Foz (*Mercurio de España*, gener de 1795, vol. 1, p. 283-285). Per la valentia del jove alferes, el 23 de desembre de 1796 el rei concedí al seu pare, Josep Buil i Foz, el títol de baró amb la denominació de Baró de la Creu Vermella al regne d'Aragó (AHN, Consejos, L. 2284, f. 265).

⁸⁴ La primera hi havia fet constar la compra, l'any 1793, de dues albes a les monges caputxines de Girona. ADG, Parroquials, Fundat, 3/309 2 7, f. 72v.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 75, 75v i 76.

UN TEMPS DE PÈRDUES I SACRIFICIS: LES TRACES DEL SEGLE XIX

A principis del segle XIX, i en el context de les guerres napoleòniques, les terres empordaneses es van veure involucrades en l'anomenada guerra del Francès o guerra de la Independència Espanyola (1808-1814), que va enfrontar Espanya amb el Primer Imperi Francès de Napoleó. A l'Empordà, com a la resta de l'Estat, la guerra de guerrilles va tenir un especial protagonisme. Davant la superioritat de l'enemic invasor, grups de ciutadans armats moguts pel patriotisme i la salvaguarda dels valors catòlics van defensar el territori pam a pam, emboscant-se, escaramussant sagaçment a les viles i realitzant petits atacs sorpresa que desgastaven i desmoralitzaven l'enemic. A Sant Miquel de Fluvià, els llogarencs van aprofitar que l'església era fortificada per tancar-s'hi quan calia defensar-se dels intrusos. L'any 1808 una vintena de vilatans intrèpids, encoratjats per un caputxí anomenat Vich, es van tancar a la torre i van repel·lir durant dies l'atac dels francesos (Von Schépeler, 1829, p. 206).

És molt probable, com dèiem abans, que fos aleshores quan la llinda de la porta de l'església rebés l'impacte de projectil que avui li és visible. Tot i que de vegades aquest trencament ha estat relacionat amb l'atac anticlerical del 1936, a les fotografies de finals del segle XIX, com ara en una de 1888-1889 de l'Àlbum Rubaudonadeu⁸⁶ o en una de les postals d'Àngel Toldrà realitzades l'any 1889 (fig. 12),⁸⁷ es pot apreciar clarament, en el canvi de coloració, com aleshores el cop ja existia i havia estat dissimulat amb un farcit de guix.

D'altra banda, la reclusió d'algunes persones del poble dins l'església en moments determinats de la guerra del Francès podria explicar una sèrie d'inscripcions que es conserven als murs de les golfes septentrionals de l'edifici. Juntament amb alguns recomptes de dies, hi veiem escrit, en repetides ocasions i en diferents parets, amb una insistència compulsiva, el nom de Narcís Camps. Segurament es tracta del mateix Narcís Camps que va fer construir l'any 1810 la casa de can Maret, a pocs metres de l'antic claustre del monestir, tal com és commemorat a la llinda de la porta.⁸⁸ Una de les

⁸⁶ Biblioteca Fages de Climent, Àlbum Rubaudonadeu, núm. 677.

⁸⁷ A.T.V. - 1889 - "San Miguel de Fluvià. Puerta principal de la Iglesia". Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions, Ajuntament de Girona, Col·lecció Joan Cortés, Sèrie: Postals-Comarques de Girona, reg. 337643.

⁸⁸ Hi diu: "NARCIS CAMPS ALS II MAIG DE 1810 ME FESIT".

Fig. 12. Porta de l'església. Postal d'Àngel Toldrà (ed.), autor desconegut, 1989. Ajuntament de Girona.

inscripcions, que atén a la cal·ligrafia d'aquest mateix vilatà, és una bonica i poètica sentència rere la qual s'intueix el sentiment reflexiu d'una persona que es veu propera a la mort: "Jo era com que tu ets, tu seràs el com jo so(c)", traducció al català del proverbi llatí *Eram quod es, eris quod sum*. Ben al costat de la mateixa, s'hi va gravar el crismó, monograma de Crist. I a la mateixa paret, Narcís Camps sembla signar com a "màrtir de Sant Miquel".

Com ja hem apuntat abans, aquestes no són les úniques inscripcions que guarneixen els murs dels terrabastalls. Malauradament, però, a moltes no els podem assignar una cronologia i són difícilment llegibles per culpa del mal estat de l'arrebossat i dels molts despreniments que l'afecten. A les golfes de migdia, en canvi, ja no n'hi trobem pas, d'inscripcions. Aquest espai va ser restaurat, com veurem, a finals del segle XIX per adequar-lo com a arxiu rectoral, essent pintades de nou les parets en els anys 90 del segle XX en fer-hi un esplai.

Deixant enrere la guerra del Francès, una visita pastoral del dia 4 de juny de 1826 ens dona pistes sobre l'aspecte de l'església en aquells moments.⁸⁹ El bisbe Castaño, rebut pel rector Miquel Margall i d'altres sacerdots de la zona,⁹⁰ fa constar que l'altar major es troba ben ornat i que hi ha fundat un benefici curat del qual és obtenidor mossèn Margall, que compta 53 anys d'edat i que té l'obligació de fer, tot sol, totes les administracions espirituals. Bona part dels altars han canviat les seves advocacions durant el darrer segle. Ara són el de Sant Cosme i Sant Damià, el de la Santa Espina, el de la Mare de Déu del Rosari, el de Sant Isidre, el del Sant Crist, el de Sant Jaume i el de la Mare de Déu Antiga. Tots estan decentment ornats, menys el de Sant Jaume, que es troba sense ara i abandonat. A l'altar de Sant Cosme i Sant Damià hi ha un benefici fundat que va obtenir Joan Bonet, canonge de Sant Feliu de Girona, del qual se sap que percep la tercera part del delme de Ventalló, unes 200 lliures anuals, però s'ignora si compleix les misses setmanals que hi té obligació de fer. Passant a la sagristia, s'hi reporten per al servei del culte alguns abillaments, tots de plata: un copó, un calze, unes custòdies sense peu, una veracreu i una creu gran trencada, així com vestidures: dos terns igualment trencats, una capa blanca i una altra negra, un tern sense capa i encarnat i dues casulles i altra roba necessària per a les celebracions. En acabat, el registre, tot i semblar anecdòtic, ens permet extraure'n conclusions: malgrat que el tresor de l'església no era tan falaguer com ho havia estat en altres temps, i que diverses peces es trobaven malmeses, la conservació d'objectes valuosos suggeriria que el temple no havia estat depredat durant la guerra.

L'any 1844, i a raó de la desamortització de terres en mans mortes impulsada per Mendizábal, a l'església de Sant Miquel de Fluvià li va ser finalment extirpat l'antic complex monacal; l'abadia i gran part dels terrenys on s'havien assentat les dependències del monestir van ser expropiats i venuts (Barraquer, 1915-1917, p. 144-146). El temple parroquial continuaria així el seu particular periple deixant enrere, i a mercè de la història, el seu passat monàstic. En aquest sentit, no va ser gaire després que el monestir fos anihilat que va començar, de mica en mica, la recuperació de la seva memòria. Immers el país en el context cultural de la Renaixença, que reconeixia en el llegat medieval els orígens de la nacionalitat catalana, l'església de Sant Miquel, i el seu monestir desaparegut, van atraure l'interès dels historiadors.

⁸⁹ ADG, *Visites Pastorals*, P-140(1), f. 29.

⁹⁰ Els rectors de Vila-robau, Santa Eulàlia, Sant Mori i Siurana. Ídem.

Les publicacions que constitueixen la primera historiografia del monument daten de mitjan segle XIX i estan impregnades de la mirada romàntica. La primera obra a evocar el monument va ser *Recuerdos y Bellezas de España*, en el seu volum dedicat a Catalunya (Piferrer i Pi, 1848, p. 192-194). Abans d'això, Pere de Marca i Antolín Merino havien fet aportacions fonamentals.⁹¹ L'any 1850 es publicava un primer abaciologi del monestir elaborat per Jaime Villanueva, i es donava a conèixer la suposada pèrdua documental massiva que havia tingut lloc a Sant Pere de Galligants no feia gaire, l'any 1843, a causa d'una crescuda del riu Onyar.⁹² Ben entrat el darrer quart del segle XIX, en concret l'any 1883, Pella i Forgas també li dedicava unes pàgines al monestir en la seva *Historia del Ampurdán*, aportant hipòtesis i notícies,⁹³ no sempre documentades, que servirien de referència per a posteriors publicacions.⁹⁴ El begurenc, imbuït encara del sentir romàntic, i

⁹¹ Pere de Marca va transcriure l'acta de dotació i consagració dels terrenys de 1045 a De Marca, 1972 (1688), col. 1087-1088 i 1272-1273. Per la seva banda, Antolín Merino va tractar el contingut de l'acta de consagració de l'any 1066 i la fortuna d'aquest document a Merino & De la Canal, 1819, p. 189 i 190.

⁹² Villanueva va donar inici a la tradició historiogràfica segons la qual el desbordament de l'Onyar que va esfondrar part del claustre de Sant Pere de Galligants, incloent-hi l'arxiu monàstic, hauria fet desaparèixer aigües avall la documentació del cenobi gironí i de les dues comunitats que li havien estat agregades l'any 1592, és a dir, de Sant Miquel de Fluvià i Sant Miquel de Cruïlles (Villanueva, 1850, p. 152). Això no obstant, en el moment del desastre l'arxiu de Galligants ja feia temps que havia estat buidat, portada tota la documentació a l'Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Girona i després traslladada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Sobre aquest tema vegeu Bohigas & Buscató, 2016, i Mallorquí 2014.

⁹³ Va ser el primer autor, per exemple, a noticiar la interrupció de les obres de construcció del temple a mitjan segle XI a raó del litigi entre la casa de Cuixà i Guillem de Fenolles, o la deixa testamentària de Ramon Berenguer III, motivada per una *violationem* comesa a la sagristia. Pella, 1883, p. 417.

⁹⁴ En descriure l'església, Pella i Forgas va proposar que les diferències formals dels arcs de la volta eren degudes al fet que el temple havia estat destruït o bé consagrat abans de ser acabat. El primer arc apuntat dataria, segons ell, del segle XIII, i el del cor, més apuntat encara, del XIV. *Ibidem*, p. 400. Començava així el costum historiogràfic de datar els sectors de la volta de segles consecutius a partir dels seus diferents graus d'apuntament. Els continuadors serien Montsalvatge (1899, p. 47), i Puig i Cadafalch (1911, p. 212). La qüestió de la datació de la volta ha estat recentment resolta a Mota *et al.* 2021. A més a més, Pella va datar de 1533, erròniament, ja que la inscripció mostra clarament el 1532, la porta de l'església (Pella, 1883, p. 400). Aquesta errada, que es repetiria en endavant en altres estudis, resulta útil per identificar aquells autors que no es van desplaçar físicament al monestir sinó que, molt probablement, el van treballar documentant-se a distància. Aquests serien Montsalvatge (1899, p. 188), Botet i Sisó (1913, p. 562-564), i Puig i Cadafalch (1911, p. 212).

seguint les passes de Pi i Margall,⁹⁵ endevinava en els desordres feudals dels segles XI i XII la causa de la fortificació de l'església, creient que aquesta era obra dels mateixos monjos del monestir, convertits en “guerrers i senyors feudals”,⁹⁶ alhora que jutjava el campanar, per dimensions i severitat, “emblema del feudalisme monacal”.⁹⁷ La recerca de la bellesa en el passat medieval es feia també expressiva a la *Guía de Figueras y pueblos del Ampurdán*, de Noguer i Bosch (1888), on l'entrada sobre Sant Miquel de Fluvià i el seu monestir acabava exclamant: “¡Todo belleza, todo esplendor, todo poesía!” (Noguer, 1888, p. 139).

Als ulls romàntics, l'aspecte exterior de l'edifici, ruïnós i decadent, amb heures frondoses que trepaven pels seus murs i figueres que germinaven a les esquerdes, era motiu de joia i celebració, testimoni del llarg i sofert periple històric del monument i, més suggestiu encara, invocació de tot allò esvaït en el temps. Les autoritats, però, no tan donades al gaudi ensomniat i conscients de la importància de la conservació de l'edifici, es mostraven sensibles als perills que l'afectaven. En la sessió de la Comissió Provincial de Monuments de Girona celebrada el 6 de juny de 1877, registrada per Joaquim Pla Cargol (1949), el Sr. Rosés, vocal de la comissió, feia constar que en el transcurs d'una visita pastoral d'aquell mateix any el bisbe s'havia dolgut del mal estat en el qual es trobava el campanar de Sant Miquel de Fluvià i l'havia instat que la comissió s'interessés pel monument per salvar-lo de la ruïna (Pla, 1949, p. 196). No obstant l'advertiment, la reparació del cloquer no tindria lloc fins mig segle després.

Aquell mateix any de 1877, la construcció del pont de ferro sobre el riu Fluvià va fer possible que el ferrocarril arribés i fes parada,⁹⁸ de camí cap a Figueres, a Sant Miquel de Fluvià. D'ençà d'aleshores, l'església, projectada també per diaris, butlletins i publicacions especialitzades, seria freqüentada per tota mena de visitants, entre excursionistes, arqueòlegs i historiadors, així com també per marxants i col·leccionistes que es movien pel territori clissant i adquirint peces per a les seves col·leccions, si no per a les d'altri.

La memòria de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (ACEC) abans citada relata la visita a l'església, l'any 1883, d'una comitiva d'aquesta

⁹⁵ Pella i Forgas cita textualment una llarga descripció de Pi i Margall de *Recuerdos y bellezas de España* en la qual es lloa l'aspecte bel·licós del campanar. Pella, 1883, p. 425.

⁹⁶ Ídem.

⁹⁷ Ídem.

⁹⁸ L'estació de Sant Miquel de Fluvià va ser inaugurada el 28 d'octubre de 1877.

institució (Santamaria, 1883, p. 100-107). La casualitat va voler, a més, que tot just en arribar a l'estació de Sant Miquel, els viatgers topessin amb “tres capitells romànics que en l'estació del ferro-carril tenien amanits pera ésser enviats al Museu del Centre Artístich-arqueològich de Figueras” (Santamaria, 1883, p. 101). Com ja vam explicar en un altre lloc (Mota, 2018), els tres capitells clissats per la comitiva de l'ACEC són els mateixos tres capitells, procedents de l'antic claustre del monestir, que actualment es conserven al MNAC,⁹⁹ on van ingressar-hi l'any 1905 juntament amb la col·lecció particular del figuerenc, i aleshores recentment difunt, Romuald Alfaràs. La memòria de l'excursió descriu també els interiors de l'església i algunes de les obres d'art que la guarnien. S'explica, per exemple, que els basaments de les columnes de la nau central es trobaven coberts per pedestals que aparentaven ser romans, sobre els quals descansaven falses bases adossades als fusts que emulaven les originals (Santamaria, 1883, p. 102). Aquests pedestals d'obra són visibles a les fotografies de la nau ja presentades (fig. 6 i 9). No podem demostrar quan van ser afegits, però el seu caràcter classicista ens duu a vincular-los a les reformes de finals del segle XVIII. Santamaria explica també que les naus laterals estaven dotades de capelles i que, a banda de l'òcul de la façana, només hi havia dues finestres a l'església,¹⁰⁰ a través de les quals, diu, entraven els ratpenats que hi feien nit. Ara sabem, mercès a la documentació de la restauració de 1942-1945,¹⁰¹ que la resta d'obertures havien estat tapiades i invisibilitzades rere l'arrebossat. En pujar al campanar, Santamaria parla de l'existència, a l'últim pis, d'un gran arc de mig punt que podria ser, al seu parer, un vestigi del coronament original. Un arc, encara avui visible, que quedava aleshores inutilitzat sota una coberta voltada que semblava pertànyer, segons Santamaria —i no anava gens errat—, al moment en què el temple havia estat fortificat. Aquesta volta —ara sabem que apuntada— va ser desmantellada en el transcurs de la restauració del

⁹⁹ Jordi Camps va ser qui, a partir d'evidències formals, va vincular el conjunt de capitells conservats al MNAC al monestir de Sant Miquel, donant a conèixer la notícia en una conferència que va tenir lloc a Sant Miquel de Fluvià el 26 de novembre de 2016 i en una entrevista publicada simultàniament a *El Punt Avui. Comarques Gironines*, 26-11-2016, p. 50-51.

¹⁰⁰ En aquells moments, a part de l'òcul de la façana, només eren visibles, des de dins de l'església, la finestra de sobre l'arc triomfal, quadrada, i la de mà dreta del transsepte, de mig punt. Santamaria, 1883, p. 104.

¹⁰¹ Arxiu Borrell-Jover, I-003, Sant Miquel de Fluvià.

campanar de 1927.¹⁰² La memòria finalitza relatant que, en acabat, el rector va mostrar als presents alguns tresors de l'església: la caixeta amatòria del segle XV, els "notabilíssims" canelobres de ferro forjat del segle XV i, com ja hem avançat més amunt, una escriptura de la consagració de l'església datada de 2 idus d'octubre de 1066, perduda durant el saqueig de 1936. Segurament, la còpia manuscrita del segle XIV compulsada a Cuixà.

Pel que fa a les reformes operades a l'església durant el segle XIX, les més importants van tenir lloc, altra vegada i com veurem, a finals de la centúria. En aquest cas, però, no van ser possibilitades per patrocini, sinó per la venda de tresors medievals de l'església. Ens en dona detalls el llibre d'obra que va començar el rector Jorge Perich (1887-1889) el 29 de novembre de 1887, dia en què va prendre possessió de la parròquia.¹⁰³ El primer registre és un cobrament de 549 pessetes i 6 cèntims llegats pel difunt rector Joan Albert. S'hi fa constar que li ha estat signat un rebut al seu hereter, Benet Bertra, rector de Maçanet de Cabrenys, per la mateixa quantitat.¹⁰⁴ Pel que s'infereix del llibre, aquesta deixa va permetre a Perich assumir folgadoament els pagaments de tot el necessari per al culte durant els quasi dos anys que va durar el seu rectorat.¹⁰⁵ De reformes importants, però, no en va fer, tret d'alguna reparació a la teulada i de comprar una ara nova per a l'altar dels Dolors. La despesa va ser tan minsa que, en deixar el càrrec, Perich va traspasar al seu successor un superàvit a favor de l'obra de 396 pessetes, i el nou rector, Pedro Albert (1889-1894), podia tancar el curs amb uns no gens menystenibles beneficis de 495 pessetes, havent gastat en el que restava d'any només l'indispensable, més dues escombres i una ratera per atrapar els ratolins que corrien per l'església.

No obstant això, Albert devia pensar que amb la neteja de l'església no n'hi hauria prou per dignificar-la, i que els recursos econòmics de la parròquia no serien suficients per a tal empresa, perquè el gener de 1890 registrava en el llibre d'obra la venda dels dos canelobres de lliri del segle

¹⁰² L'expedient d'aquesta intervenció es troba a: Arxiu de la Diputació de Girona. UINS 1472 UDOC 13. Consolidació del campanar de Sant Miquel de Fluvià (23/1/1927- 08/11/1929).

¹⁰³ ADG, Parroquials, Obra, 3/309 1 8.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 0v.

¹⁰⁵ Això és, cera, encens, garnatxa, palmes pel dia de Tots Sants, ciris, olis, hòsties, el salari del campaner per tocar a morts, les mensualitats dels escolans, etc., a més de poder apedaçar les casulles, ratllar tres albes i planxar corporals, i adquirir una capa negra, una corona per al nen Jesús, filferro, nervi de bou i corda per a les campanes i tovalloles per a l'altar major. *Ibidem*, f. 1-3v.

XV: “*Importe de los candelabros de hierro deteriorados por el orin e inser vibles, y que solo estimados por su antigüedad, vendidos al Sr . Cassimiro Lasserre dibujante de objetos artísticos, ha dado 500 pta\$*”.¹⁰⁶ Poc després, els candelers apareixerien a la col·lecció de ferros de Santiago Rusiñol. Utrillo diria més tard, en desconeixem el motiu, que procedien de Santa Maria de Serrateix (Utrillo, 1989, p. 84), essent això tingut per verdader fins a temps recents. Amb la venda dels canelobres, les arquees de la parròquia van ascendir a un total de 1.035 pessetes. A partir d'aleshores, van començar una sèrie de reformes i adquisicions destinades a embellir de nou l'església.¹⁰⁷ Aquell mateix mes de febrer, es compraven 600 rajoles per recomposar-hi el paviment, pagant al manobre els jornals, el ciment i la cal corresponents. També es manava al fuster fer un nou banc per al cor i un faristol pel presbiteri. A l'abril es duïen reparacions al campanar i es reparava algun banc. I a l'agost es duïa a terme la intervenció més important: es pagaven 294 pessetes al pintor Joaquim Murtra, de Girona, per “*pintar, carrear la Iglesia i enyesar el altar mayor i el de san Jaime*”,¹⁰⁸ alhora que se'n pagaven 59 al manobre per reparar els desperfectes de les parets i ajudar el pintor amb les bastides.¹⁰⁹ Igualment, s'encarregava al fuster un tornaveu per al púlpit i la reparació de l'altar major i del pal·li del retaule. Al setembre s'emblanquinava la sagristia i es feien reparacions al cementiri, treient material, aplanant-lo, reparant desperfectes i netejant el camí d'anar cap a l'església. Al fuster se li demanava que hi recompongués les portes i al ferrer que hi posés panys que obrissin amb la clau de l'església. Es posava també un vidre de color a la finestra sobre l'arc triomfal i es netejaven els ferros de la llàntia de l'altar major i de l'estandart. En total, sumant-hi altres despeses menors, es va gastar 752 pessetes amb 35 cèntims, suma que superava de llarg la quantitat ingressada pels canelobres i deixava al calaix de l'obra només 279 pessetes, 269 de les quals serien gastades l'any següent.

Tret de certes reparacions inevitables,¹¹⁰ l'any 1891 començava regit per l'estalvi, però a partir del juny les despeses es disparaven altre cop:

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 5v.

¹⁰⁷ ADG, Parroquials, Obra, 3/309 i 8, f. 5.

¹⁰⁸ Ídem.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 6.

¹¹⁰ A causa d'un temporal, el març de 1891 calia fer diverses reparacions al cementiri i a la teulada de l'església. A l'abril es reparava el pany de la porta del campanar. *Ibidem*, f. 8.

s'encarregava una alba a les Germanes de l'Hospital de Figueres, es renovava el vidre de la sacra de l'altar, es feia fer un humeral de Damasc blanc i es pagava al manobre per construir un arxiu parroquial i instal·lar-hi una porta amb el seu pany.¹¹¹ Creiem, com hem suggerit abans, que aquest arxiu es trobava a les golfes de migdia de l'església, on encara hi ha un vell armari encastat. Jordi Ferrer Carabús, que havia estat escolanet a l'església després de la Guerra Civil, ens va explicar que, acabat el conflicte, a les golfes sud hi havia una muntanya de llibres que el rector entrant va endreçar. A més, Ferrer havia sentit dir, de petit, a la gent gran del poble, que quan l'església havia estat saquejada l'any 1936 s'hi guardava en aquella cambra documentació antiga de tota mena i que, amb el desordre d'aquells dies, tothom va agafar el que va voler.¹¹²

L'any 1892, el rector Pedro Albert tornava a fer un important desemborsament econòmic, sobretot en robes sacerdotals i guarniments,¹¹³ un total de 463 pessetes amb 82 cèntims, i deixant, així, les arques de l'església, malgrat alguns ingressos, quasi exhaurides. Destaca la compra, per les administradores de la Mare de Déu Antiga, d'una làmpada d'aranya per posar davant de l'altar major, la qual és visible a les fotografies mostrades, i l'encàrrec d'una casulla i dues dalmàtiques a l'establiment de Josep Pardàs pel preu de 159 pessetes, més una creu processional de metall de 25 pessetes, adquirida al mateix negoci.¹¹⁴ A banda de les adquisicions més cares, són també les nombroses despeses menudes les que posen de manifest que el rector Pedro Albert no escatimava recursos perquè l'església lluís sempre decentment: rentar i planxar les robes, escombrar, mantenir els ciris i els llums, segellar finestres...

Malauradament, però, aquesta deficitària administració no podia durar gaire; l'any 1893 només quedaven 135 pessetes a la caixa i, per tant, s'acabava la bonança dispensada per la venda dels canelobres. I per

¹¹¹ *Ibidem*, f. 9.

¹¹² El santmiquelenc Jordi Ferrer Carabús ens va parlar dels records de la seva infantesa a l'església en el transcurs d'una entrevista enregistrada el dia 12 d'agost de 2015.

¹¹³ En concret: tela i encaixos per a corporals i purificacions; una estola; una falda de Damasc carmesí per a la creu processional; una estola de dos colors per batejar; un humeral de Damasc carmesí; la reparació de dues albes i un roquet; una caixa per al pali; galons per a les capes; i un llum per al santíssim i un vidre per a la finestra de la sagristia, entre d'altres. ADG, Parroquials, Obra, 3/309 1 8, f. 12 i 13.

¹¹⁴ *Ibidem*, f. 12.

si no fos suficient, als exigus fons de la parròquia s'hi sumaria, el febrer d'aquell mateix any, un robatori en el qual desapareixerien un bon nombre d'objectes valuosos de l'església, alguns conservats des d'antic. El rector relatava el furt i n'annotava les sostraccions en el llibre d'obra: "*El día 15 de febrero de 1893, miercoles de ceniza, fue saqueada esta casa rectoral, mientras se verificaba la bendicion e imposicion de la ceniza y se decia misa llevandose los ladrones la Veracruz de plata, la cruz pocesional de metal pequena de metal plateado, la crismera era de plata y el reliquiario de la Santa Espina era de plata dorada, con la Sta. Espina, que dicen era muy antiguo; y ademas unas setenta y cinco pesetas de una limosna [...] Las demás alajas se salvaron, casi milagrosamente*".¹¹⁵ Al final del registre, Albert sol·licitava al bisbe, per la impossibilitat de reposar ni la crismera ni la veracreu per manca de recursos econòmics, que tingués l'amabilitat de patrocinar-les. Només consta un ofertori de 6 pessetes amb 25 cèntims per comprar ambdues peces.¹¹⁶

Els anys següents van estar marcats per la parquedat i les despeses imprescindibles, arribant les despeses de la parròquia a tot just 100 pessetes anuals. Pel que fa a reformes, només consten petites reparacions: del pany de la porta del cementiri "de la part del campanar", el pany de l'arxiu, la recomposició de les teules del teulat de l'església i la recomposició del paviment de davant de l'altar del Sagrat Cor.¹¹⁷ L'1 de setembre de 1896, quasi a les portes del nou segle, un altre rector es feia càrrec de la rectoria i trobava tan sols 50 pessetes a la caixa de l'obra.¹¹⁸

En acabat, i com veiem, la intervenció més important operada a l'església durant el segle XIX va ser la realitzada, gràcies a la venda dels canelobres gòtics, per l'artista Joaquim Murtra. Un pintor, restaurador, daurador i escultor¹¹⁹ que va actuar al llarg de la seva vida en no poques

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 13v.

¹¹⁶ *Ídem*.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 14 i 17.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 20v.

¹¹⁹ Joaquim Murtra apareix doblement registrat com a daurador i com a escultor en un anuari de comerç i indústria de l'any 1886. Biblioteca Nacional de España, *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración*, 1886, 24, p. 1120.

esglésies gironines i empordaneses.¹²⁰ La seva feina a Sant Miquel de Fluvià va consistir a decorar pictòricament els murs de l'església amb arquitectura simulada: carreus als paraments, cassetons als intradós dels arcs faixons i de l'arc triomfal, i marbrejats als extradós dels arcs de les absidioles laterals i a la barana de les escales del púlpit. El resultat final és ben visible a les fotografies d'inicis del segle XX. La voluntat de simular un carreuat regular, així com d'imitar, amb l'ajuda d'ombrejats que aparentessin volum, el tipus de cassetó clàssic, evidencia l'objectiu de transfigurar l'interior del temple per donar-li un aspecte classicista, similar al que tenien aleshores moltes altres esglésies modernes del país, com ara la propera Sant Maurici de Sant Mori, acabada el 1788.

A la fi del segle XIX, l'església ja disposava de tots els elements que podem copsar a les fotografies d'inicis del segle XX: el presbiteri esglaonat, el retaule major del 1887-1890, els retaules barrocs de les capelles, el púlpit amb tornaveu, els falsos pedestals, l'arquitectura simulada, la làmpada d'aranya... Poc s'imaginarien, aquells fotògrafs, aleshores, que tots els guarniments d'època moderna de l'església desapareixerien per sempre més en menys de mig segle i que les instantànies que realitzaven esdevindrien, amb el temps, preuats testimonis de la seva existència.

BIBLIOGRAFIA

- BADIA I HOMS, J. (1981). *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol. II-B (Alt Empordà). Girona.
- BADIA I HOMS, J.; RAMOS, Maria Lluïsa. (1990). "Sant Miquel de Fluvià" (*Catalunya Romànica*, vol. IX, L'Empordà II). Barcelona.

¹²⁰ Francesc Miralpeix es fa ressò d'una targeta de presentació de l'artista de l'any 1867 que deia així: "El Sr. abajo firmante que hace tiempo se dedica en la restauración de los dorados y pinturas de retablos antiguos solicitado por fr ecuentes encargos que tiene varios Señor es Párrocos para que les r estauere en sus iglesias, movidos sin duda por el éxito que han podido ver en muchos Trabajos suyos de dicha clase que tiene hechos en varias Iglesias de Ger ona, en el altar de San Narciso de la misma, en la de Cassà de la Selva, Sella de Anglés, Parlabà, etc. Testigos evidentes de la gran ventaja que reporta al Dorado sucio y ahumado y al lucimiento de verdaderas obras de arte casi olvidadas ó per didas [etc.] Joaquín Murtra" (Miralpeix, 2013, p. 6 i 7). També afegeix que a Santa Eulàlia de Crespià s'hi pot veure obres d'aquest restaurador. L'any 1867, Murtra, havia intervingut en *La fugida a Egipte* de l'església dels Dolors de Girona. Ídem. O potser només en la col·locació del marc del quadre. L'any 1998, els restauradors van localitzar inscrit rere la tela de *La fugida a Egipte*: "Dia 2 de abril de 1867 por el ilustr e pintor don Joaquín Murtra" (Sala, Gual, Bagan, Suárez, Toneu, 2013, p. 16).

- BARRAQUER I ROVIRALTA, C. (1915-1917). "Los Religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX". Dins *La persecución de 1835 en los monasterios benitos*, vol. III, Llibre III. Barcelona.
- BOHIGAS I MAYNEGRE, J.; BUSCATÓ I SOMOZA, L. (2016). "Desamortització i béns mobles: Girona 1835". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 57. Girona.
- BOTET I SISÓ, J. (1913). "Provincia de Gerona" (*Geografía general de Catalunya*, V). Girona.
- DE MARCA, P. (1972). *Marca Hispanica sive limus hispanicus*. París (París, 1688).
- FERRER, A. (2014). "Intervenció arqueològica al monestir de Sant Miquel de Fluvià (Alt Empordà)". *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Besalú.
- FITÉ I LLEVOT, F. (1994). "El tríptic del Museu Diocesà de Lleida i el taller dels Embriachi". *Ilerda*, núm. 51. Lleida.
- GIRONELLA I GRANÉS, J.M. (2013). Tesi doctoral.
- HERNANDO, P. L. (2008). "Cofres y arcas medievales en Aragón. Referencias documentales y estudio de su significado a partir del cofre de bodas italiano de la Iglesia de San Pedro de Teruel". *Artígrama*, núm. 23. Saragossa.
- ILLA, E.; ROIG, M.; SERNA, E. (2009). *El baix Fluvià: Sant Miquel de Fluvià. T orroella de Fluvià*. Ventalló. Girona.
- JOSÉ I PITARCH, A. (2007). "Cofres de amor y Baldassare Embriachi en la Corona de Aragón en tiempos del rey Martín". Dins *Cofres de Amor*. Castelló.
- MALLORQUÍ, E. (2014). "Els oblidats fons documentals del monestir de Sant Pere de Galligants (segles X-XIII)". *Taüll*, núm. 41. Girona.
- MERINO, A.; DE LA CANAL, J. (1819). *España Sagrada: Tratado LXXXI de la Santa Iglesia de Gerona en su Estado Antiguo*. Madrid.
- MIRALPEIX I VILAMALA, F. (2013). "Les pintures de la Congregació dels Dolors de Girona de Joan Carles Panyó a Marià Colomer". *Rescat*, núm. 22. Barcelona
- MONTSALVATGE, F.:
(1899) *El monasterio de San Martín de Canigó* (Noticias Históricas, IX). Olot.
(1904) *Los monasterios de la diócesis gerundense rectificación á los abaciologios publicados por el P. Jaime Villanueva en su Viaje literario a las iglesias de España* (Noticias Históricas, XIV). Olot.
- MOTA MONTSERRAT, J.:
(2018) "Els periples de dos conjunts procedents de Sant Miquel de Fluvià: els tres capitells romànics del MNAC i els canelobres floronats del Cau Ferrat". *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, núm. 26 (2014-2016). Barcelona.
(2019) "L'heràldica del monestir de Sant Miquel de Fluvià". *Lambard. Estudis d'art medieval*, núm. 27 (2016-2018). Barcelona.
- NOGUER I BOSCH, R. (1988). *Guía de Figueres y pueblos del Ampurdán, comprendidos en su partido judicial*. Figueres.
- ORDEIG I MATA, R. (1984). "Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes, IV. Anys 1051-1100". *Revista Catalana de Teologia* [en línia], vol. 9, núm. 1.
- PELLA I FORGAS, J. (1883). *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña*. Barcelona.

- PIFERRER I FÀBREGAS, P.; PI I MARGALL, F. (1848). *Cataluña* (Recuerdos y Bellezas de España, sus monumentos y sus artes, su naturaleza e historia, II). Barcelona.
- PLA CARGOL, J. (1949). "Comisión Provincial de Monumentos de Gerona. Un siglo de actuación". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 4. Girona.
- PUIG I CADAFALCH, J. (1911); FALGUERA I SIVILLA, A.; GODAY I CASALS, J. *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. 2. Barcelona.
- SALA, M.; GUAL, E.; BAGAN, R.; SUÁREZ, R.; TONEU, M. (coord.) (2013). "Recuperació del conjunt de pintures de l'església dels Dolors de Girona". *Rescat*, núm. 22.
- SANTAMARIA, P. (1883). "Excursió a Sant Miquel de Fluvià, Figueras. Castelló d'Empúries, Rosas i Vilabertran". *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, núm. 7. Barcelona.
- UTRILLO, M. (1989). *Història anecdòtica del Cau Ferrat*. Sitges.
- VILLANUEVA, J. (1850). *Viage a Gerona* (*Viage literario a las iglesias de España*, vol. XIV).
- VON SCHÉPELER, A.D.B. (1829). *Histoire de la Révolution d'Espagne et de Portugal, ainsi que de la guerre qui en résulte*, vol. 2. Liège.
- WHITEHILL, W. M. (1973). *L'art romànic a Catalunya. Segle XI*. Barcelona (Oxford, 1941).
- ZARAGOZA, E. (1998). "Notícies històriques dels monestirs de Galligants, Fluvià i Cruïlles". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 39. Girona.

[Recepció de l'article: 5-5-2021]

[Acceptació de l'article: 18-5-2021]